

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.1>

КРИХОВЕЦЬКИЙ І.З.

**ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО
СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ГАЛИЧИНІ**

**PREREQUISITES AND FEATURES OF THE ORGANIZATIONAL
AND LEGAL FORMATION OF PARLIAMENTARISM IN GALICIA**

У статті розкриваються теоретичні та історико-правові передумови становлення інституту парламентаризму в Галичині в ХІХ ст. Констатується, що з метою збереження національно-політичної самобутності українці почали засвоювати уроки парламентаризму, беручи активну участь у вищих представницьких установах держав, до складу яких вони входили, – Австрійської та Російської імперій. Найактивніше ці процеси відбувалися в імперії Габсбургів. До революції 1848 р. єдиним джерелом влади і права виступав цісар. Він зосередив у своїх руках законодавчу владу без співучасті суспільного фактора. Хоча в деяких провінціях станової монархії існували станові сейми, їх участь у становленні права була формальною. Ці сейми мали тільки право складати петиції, на що загалом мав право кожен підданий імперії. Формування засад парламентаризму Австрійської імперії пов'язане із прийняттям трьох австрійських конституцій та двох імперських дипломів – Конституційної грамоти від 25 квітня 1848 р., Березневої конституції (Оломунецької) від 4 березня 1849 р., Жовтневого 1860 р. та Лютневого 1861 р. імператорських дипломів та Грудневої конституції від 21 грудня 1867 р. Невіддільним складником й одночасно умовою розвитку парламентаризму є виборча система, яка б забезпечувала адекватне представництво груп інтересів у парламенті; наявність повноцінної партійної системи, структурованого громадянського суспільства, які відображають структуру політичних та громадських інтересів. Ключовим наслідком впровадження та розвитку інституту парламентаризму на західноукраїнських землях можна вважати ріст національної і політичної свідомості, а також активний процес політизації національного життя. Впродовж другої половини ХХ ст. у процесі боротьби за владу відбувалася кристалізація українських політичних сил, яка, щоправда, відбувалася згори, тобто через формування елітою. Встановлено, що саме у другій половині ХІХ століття за допомогою реформ законодавства та виборчої системи створюються інституційні механізми для участі громадян у формуванні політики та прийнятті рішень та передумови до розподілу влади.

Ключові слова: Галичина, парламентаризм, Австро-Угорщина, парламентар, Галицький сейм, українська державність.

The article reveals the theoretical and historical and legal preconditions for the formation of the institution of parliamentarism in Galicia in the XIX century. It is stated that in order to preserve the national and political identity of Ukrainians began to learn the

lessons of parliamentarism, taking an active part in the highest representative institutions of the states of which they were part – the Austrian and Russian empires. These processes were most active in the Habsburg Empire. Before the revolution of 1848, the only source of power and law was the emperor. He concentrated the legislature in his hands without the participation of the social factor. Although there were sejms in some provinces of the estate monarchy, their participation in the formation of law was formal. These Diets had only the right to petition, to which every subject of the empire was entitled. The formation of the principles of parliamentarism of the Austrian Empire is associated with the adoption of three Austrian constitutions and two imperial diplomas – the Constitutional Charter of April 25, 1848, the March Constitution (Olomunets) of March 4, 1849, October 1860 and February 1861 imperial diplomas. and the December Constitution of December 21, 1867. An integral component and at the same time a condition for the development of parliamentarism is the electoral system, which would ensure adequate representation of interest groups in parliament; the presence of a full-fledged party system, a structured civil society that reflects the structure of political and public interests. The key consequence of the introduction and development of the institution of parliamentarism in Western Ukraine can be considered the growth of national and political consciousness, as well as the active process of politicization of national life. During the second half of the twentieth century. in the process of the struggle for power, the Ukrainian political forces crystallized, which, however, took place from above, ie through the formation of the elite. It is established that in the second half of the XIX century, with the help of reforms of the legislation and the electoral system, institutional mechanisms were created for the participation of citizens in policy-making and decision-making and preconditions for the separation of powers.

Key words: *Galicia, parliamentarism, Austria-Hungary, parliamentarian, Galician Sejm, Ukrainian statehood.*

Вступ. Зasadничі принципи та цінності представницької влади сформувалися у середині XIX ст. Конституційні реформи останніх років щодо розмежування повноважень гілок влади дають підстави зробити висновок, що інститути парламентаризму в Україні продовжують розвиватися під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин. Причини такої ситуації безперечно пов'язані з передумовами становлення засад парламентаризму в Україні, оскільки кожен період надавав особливостей національному варіанту парламентаризму. Для кращого розуміння тих процесів, які відбуваються сьогодні, важливо дослідити та проаналізувати виникнення та становлення парламентаризму в Україні з використанням позитивного досвіду та врахуванням недоліків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні парламентаризму, як політико-правовому поняттю взагалі та українському парламенту зокрема, присвячено ряд ґрунтовних праць українських вчених (О. Бандурка, В. Гончара, Ю. Древаль, Г. Зеленько, В. Шаповал та інші). Під час дослідження проблем становлення парламентаризму в Галичині автор зосередив увагу на працях вітчизняних представників загальнотеоретичних правових та історичних дисциплін – О. Аркуші, А. Баран, С. Кондратюка, а також зарубіжних – К. Дашика, Л. Боронського. Попри підвищений впродовж останніх років інтерес до проблеми розвитку парламентаризму та наявності відповідних теоретично-правових досліджень та з огляду на те, що процес становлення парламентаризму в Україні має свої характерні риси і відмінності, вважаємо, що проблема є актуальною і потребує додаткової розробки.

Постановка завдання. Метою пропонованої наукової розвідки є здійснення аналізу передумов конституційно-правового розвитку парламентаризму та його особливостей у Галичині.

Результати дослідження. За визначенням Ю. Шаповала, парламентаризм – це досить широке за змістом поняття, що охоплює форму організації державної влади, способи функціонування політичних інститутів та механізми взаємодії вищого законодавчого органу з інститутами виконавчої влади, а також систему взаємодії держави і суспільства [15]. Парламентаризм обов'язково пов'язаний з демократичним способом формування влади, активною роллю парламенту в системі органів державної влади, налагодження взаємовідносин з усіма інститутами громадянського суспільства [7].

Формальними ознаками парламентаризму, які тією чи іншою мірою закріпилися в конституціях, є:

– розмежування законодавчої та виконавчої влади, що означає наявність поділу влади та системи стримувань та противаг;

- контроль парламенту за діяльністю уряду – парламент реально впливає на функціонування та формування уряду;
- привілейований статус парламентаріїв та їх незалежність від виборців. Привілейований статус визначається принципом парламентського індемнітету та імунітету;
- представницькі, законодавчі органи – протопарламенти, які діяли в певний історичний період, є відзеркаленням соціальних, політичних і культурних процесів того часу [13].

Бурхливий економічний розвиток європейських країн у ХІХ ст. призвів до появи нових прошарків суспільства (буржуазія та наймані робітники), викликав потребу політичної репрезентації інтересів цих груп, що зробило неминучим трансформацію політичного режиму Австрійської монархії у бік обмеження повноважень держави на користь суспільства. Наслідком стала поява механізмів реалізації політичної волі громадян, тобто інститутів парламентаризму. Спочатку цей процес мав примусовий характер, оскільки відбувався на хвилі соціального та національного протесту. Надалі становлення парламентаризму пов'язане з генезою юридичних норм, які регламентували засади парламентаризму з урахуванням суспільного запиту на втілення ідеї народовладдя. У формуванні передумов становлення парламентаризму можна виокремити два аспекти: 1) формування ідей парламентаризму суспільно-політичною та правовою думкою, тобто теоретичне обґрунтування; 2) організаційно-правові засади, тобто практична реалізація ідей парламентаризму. Останній же включає сукупність нормативно-правових актів, які заклали цінності сучасного парламентаризму.

Теоретичне обґрунтування ідеї парламентаризму в контексті концепції поділу влади, вчення про народний суверенітет і верховенство закону пов'язані з першими буржуазними революціями. Політико-правова думка європейських країн ХІХ ст. знаходилася під домінуючим впливом ідей утилітаризму. Одним із провідних представників утилітаризму, який зробив великий внесок у розвиток ідеї парламентаризму, був англійський соціолог і юрист Ієремія Бентам. У своїх роботах він наголошував, що представницька демократія є єдиною раціональною формою правління. І. Бентам виділив такі основні умови, на яких має ґрунтуватися представницька демократія: «прямі вибори, адже народ має можливість бачити своїх безпосередніх представників; зміна народних представників, що входять до складу представницького органу, для того, щоб гарантувати визначений характер діяльності народних обранців; відповідна кількість депутатів, оскільки тільки у великих представницьких зборах можна знайти осіб з необхідними для законодавства якостями і знанням місцевих умов» [16, с. 604].

Зупинений розвиток української державності з кінця ХVІІІ ст., розчленованість українського народу між Російською та Австрійською імперіями примушували його жити не з власної волі, а за законами цих держав. Намагаючись зберегти свою самобутність, українці почали завоювати уроки парламентаризму, беручи активну участь у вищих представницьких установах цих держав. До революції 1848 р. єдиним джерелом влади і права виступав цар. Він зосередив у своїх руках законодавчу владу без співучасті суспільного фактора. Хоча в деяких провінціях станової монархії існували станові сейми, їх участь у становленні права була формальною. Ці сейми мали тільки право складати петиції, на що загалом мав право кожен підданий імперії. Включені у 1772 р. до складу Австрії землі Речі Посполитої (і, відповідно, Галичини) теж мали крайовий становий сейм, який почав функціонувати з 1775 р. Загалом впродовж свого існування сейм збирався чотири рази, так і не маючи реального впливу на перебіг справ у краї. Галицький становий сейм, скликаний 1817–1845 рр. після віденського конгресу, який мав забезпечити польським підданам національну репрезентацію та інституцію, не був виборним органом влади і за своєю компетенцією був допоміжним органом для адміністрування [17, р. 72]. Край існуванню галицького станового сейму поклала революція 1848 р.

Доктрину українського парламентаризму було започатковано Головною Руською Радою у 1848 р., яка виступила з вимогами утворення національних представницьких органів, надання Галичині статусу національно-територіальної автономії з конституцією, сеймом та політичною адміністрацією [12, с. 4].

Формування засад парламентаризму Австрійської імперії пов'язане із прийняттям трьох австрійських конституцій та двох імперських дипломів – Конституційної грамоти від 25 квітня 1848 р., Березневої конституції (Оломунецької) від 4 березня 1849 р., Жовтневого 1860 р. та Лютневого 1861 р. імператорських дипломів та Грудневої конституції від 21 грудня 1867 р. [8]. Їх об'єднували принципи парламентаризму (принцип розподілу влади, суверенітет народу, загальне виборче право, політичне панування найбільш популярних партій), рівності громадян перед законом, проголошення особистих і з деякими обмеженнями політичних свобод [3, с. 29–30].

25 квітня 1848 р. імператор Фердинанд I затвердив Конституційну грамоту Австрійської монархії, яка проголосила державу конституційною монархією, надавши населенню певні демократичні права і свободи. Конституція передбачала створення загальнодержавної законодавчої інституції – Державного Сейму. Попри це, верховна влада залишалася у руках цісаря, який мав право скасовувати закони. Парламент мав бути спільною законодавчою владою для австрійських, чеських країв і також для Галичини з Буковиною. Важливим додатком до цієї конституції став Тимчасовий виборчий закон від 9 травня 1848 р., який визначав порядок виборів і суттєво звужував коло виборців за рахунок високого майнового цензу та цензу осілості.

У цей же період виникло питання про заміну станового сейму на виборний крайовий сейм з реальною владою та повноваженнями щодо справ, які стосувалися конкретного краю [17, р. 73]. Події у Відні дали поштовх до активізації політичного руху у Галичині.

Нова конституція 4 березня 1849 р. визначала структуру Державного сейму – він складався з верхньої та нижньої палат (ст. 38). Верхня палата створювалась із послів, вибраних для кожного коронного краю його сеймом. Кожний коронний край вислав двох членів свого сейму як послів (вимоги – громадянин Австрійської монархії та вік не молодший 40 років), а решта місць розподілялася поміж усіх коронних країв за чисельністю населення. Депутати нижньої палати обирались шляхом прямих виборів повнолітніми платниками податків.

Завдяки новому законодавству у 1848–1849 рр. українці отримали перший досвід парламентської діяльності в Австрійській Державній Раді. Робота першого австрійського парламенту розпочалася 10 липня 1848 р. З 383 депутатів було обрано 39 українців (русинів). У парламентських дебатах, що відбулися уже з перших днів засідання парламенту, українські депутати зосередили свою діяльність на вирішенні питання про адміністративний поділ Галичини на дві адміністративні одиниці, незалежні одна від одної: Східну Галичину, в основному заселену українцями, й Західну, де більшість становили поляки. Саме в австрійському рейхстазі 1848–1849 р. українські депутати змогли відкрито декларувати свої погляди та боротися за їх реалізацію [3, с. 38]. Перешкодами на шляху до становлення українського парламентаризму були: непослідовність державної влади, нерозвиненість національного політичного руху, домінуючі позиції у Галичині польського визвольного руху. Ні Галицький крайовий сейм, ні Державна рада не були представницькими органами українського народу, відповідно, українці не могли суттєво впливати на рішення, які ухвалювали представницькі органи. У травні 1848 року до рейхстагу було обрано 39 українців (з 383 депутатів), що становило близько 10 відсотків усього депутатського корпусу рейхстагу [9]. Однак не можемо не погодитися з твердженням О.М. Бандурки про те, що це не свідчить про відсутність українського парламентаризму у цей період. Оскільки українські землі входили до загальноімперського правового поля, українці отримали можливість вести виборчі кампанії, обирати та бути обраними до представницьких установ, де вирішувалося в тому числі українське питання [3, с. 13].

Цісарським патентом від 31 грудня 1851 р. відмінено Конституцію 1849 р., та відбулося повернення до абсолютизму, що на певний період призупинило розвиток представницьких установ. Повернення Габсбурзької монархії до конституційно-парламентської форми правління започаткував так званий Лаксенбургський маніфест від 22 серпня 1859 р., в якому цісар Франц Йосип пообіцяв установити парламентський контроль над державними витратами, розширити права органів самоврядування.

Парламентська традиція в Австрії була продовжена конституційними реформами 1860–1861 рр. За Лютневим патентом 1860 р. відновлювалася діяльність двопалатного парламенту (рейхсрату), до відання якого належали законодавчі ініціативи. Організаційно-правові засади функціонування Галицького сейму встановив Додаток до «лютневого патенту» від 26 лютого 1861 р. під назвою «Галицький крайовий статут», який визначив порядок формування, структуру, склад та повноваження крайового сейму. Розділ II Крайового статуту визначав повноваження крайового сейму. А саме: управляти майном краю, регулювати податки, контролювати громадські ради і громадські справи, церкву та школу (у частині, що не суперечила чинному законодавству) та згадане вище повноваження щодо обрання депутатів до Державної ради. Порядок виборів до Державної ради визначав додаток до «Галицького крайового статуту». Відповідно до цього нормативно-правового акту Галицький крайовий сейм був уповноважений висилати до Державної Ради 38 депутатів у такому співвідношенні: від вірилістів (єпископів) – 9 послів; від курії великих землевласників – 4 послі; від курії міст – 6 послів; з курії торгово-промислових палат – 1 посла; з сільської курії – 18 послів. Голосування відбувалося в кожній курії окремо. В результаті цього представництво в Державній раді мало подвійний характер – депутати були

репрезентантами крайової автономії та представниками інтересів певних груп (що мало на той час визначальне значення). Цісар залишив за собою право призначати президентів та віце-президентів кожної з Палат (ст. 8) [5]. Сфера діяльності повної Державної Ради охоплювала усе загальнодержавне законодавство.

У 1867 р. прийнято закон «Про загальні права громадян королівств та земель, представлених у Рейхстазі», який проголосив рівність громадян імперії, гарантував права і свободи. У новому конституційному законі визначалася загальна кількість депутатів (353) і їх розподіл по краях (Галичина отримувала 63 депутатські мандати), зберігалася куріальна система виборів, а в селянській курії – двоступеневість [3, с. 45].

Умовою розвитку повноцінного парламентаризму є спосіб формування парламенту – виборча система, яка б забезпечувала адекватне представництво груп інтересів у парламенті; наявність повноцінної партійної системи, структурованого громадянського суспільства, які відображають структуру політичних та громадських інтересів. Відповідно, характер участі громадян у виборах, діяльності політичних партій та громадських організацій конвертується у якість парламентаризму [10, с. 123]. Тривале перебування у складі інших держав сформувало в українського населення політичну пасивність, яка впливала з твердження, що від окремо взятого громадянина мало що залежало. Це зумовлювалося низькою політичною культурою українського селянства та низьким рівнем зацікавленості політикою. Причинами цього були низький рівень освіченості та важке матеріальне становище українського селянства. Саме тому впродовж виборчих кампаній другої половини XIX ст. спостерігалось постійне зменшення чисельності українських послів (якщо у 1861 р. їх було 49, то у 1876 р. – 14, 1879 – 4, 1885 – 4) [6]. 3 квітня 1873 р. прийнятий новий законодавчий акт, який стосувався представницької влади: Виборча ординація Державної ради, яка запроваджувала прямі вибори до Державної Ради та збільшувала кількість депутатських місць. Однак при цьому зберігалася куріальна система. Франц-Йосип I, прийнявши нову Виборчу ординацію, з одного боку, ліквідував залежність складу Державної Ради від крайових сеймів, які втрачали право вибору послів до Державної Ради, з іншого – сприяв законодавчому затвердженню в державі ідеї рівності усіх громадян перед законом [4, с. 3–5]. Позитивне значення для становлення парламентаризму мали подальші реформи виборчого законодавства та поступовий перехід від куріальної (станової) системи виборів до всезагального прямого голосування. Важливість виборів у становленні парламентаризму полягає у тому, що саме виборча система формує парламент. Кінцевою точкою у цей період став виборчий закон 1907 р., який проголосовував загальне і пряме виборче право під час таємного голосування [11, с. 108]. У результаті перших демократичних парламентських виборів українці отримали 28 депутатських мандатів.

Впродовж другої половини XX ст. у процесі боротьби за владу відбувалася кристалізація українських політичних сил, яка, щоправда, відбувалася згори, тобто через формування елітою. 90% галицьких депутатів парламенту мали вищу освіту, однак у порівнянні з депутатами інших національностей їм не вистачало практичного досвіду політичної діяльності та фахових умінь [6]. Саме наявність політичних партій як інституту представництва інтересів різних соціальних груп складає важливий атрибут парламентаризму. Однак у другій половині XIX ст. українські партії не були масовими і переважно були репрезентовані елітою. Важливим моментом ставало те, що різні політичні сили мали своє бачення власної ролі у політичному житті. Стрижнем парламентської концепції українців була ідея окремого українського краю [3, с. 43].

Без сумніву вказаний період можна назвати періодом боротьби суспільства за обмеження компетенції держави. У результаті політичний режим розширював і закріплював законодавчо політичну і громадянську участь у державних процесах. Однак для формування політичних вимог та здійснення свідомого вибору повинен бути сформований певний рівень політичної культури, яка включає три складники: 1) політичну ідентифікацію – причетність індивіда до нації, держави та груп, до яких вони відчують лояльність та обов'язок; 2) політична довіра до тих, з ким потрібно взаємодіяти у політичному житті; 3) уявлення індивіда про те, які правила він має виконувати у громадському житті. Індикатором політичної культури є такі показники, як ступінь політичної довіри, політична поінформованість, політична активність, національна і соціальна толерантність, готовність до соціального протесту [14, с. 9–11]. В умовах, коли тільки невелика частина суспільства з огляду на політичний режим могла претендувати на представництво своїх інтересів, як це було в Галичині як складовій частині Австро-Угорщини, виникла суспільна апатія та критичне ставлення до влади. Політичну культуру можна цінити як підданську, що визначається пасивною політичною поведінкою та винятковою орієнтацією на пануючі цінності [1, с. 5]. Українські селяни-депутати не були готові до повноцінної роботи у парламенті, оскільки

не володіли німецькою мовою та відповідними знаннями [2, с. 33]. Однак саме у процесі виборчої та парламентської діяльності відбувається формування політичної культури, правосвідомості, сучасних форм та методів політичної боротьби.

Висновки. Отже, аналіз ролі та місця парламенту в системі органів державної влади імперії Габсбургів показує, що у XIX ст. парламентаризм не набув сучасних форм та відповідного закріплення у конституційному законодавстві, оскільки австрійський парламент та Галицький крайовий сейм не мали контрольних засобів впливу на монарха та загалом були обмежені в повноваженнях. Попри це, парламентаризм став важливою формою суспільного співжиття та інструментом узгодження інтересів різних груп суспільства. Саме у другій половині XIX століття за допомогою реформ законодавства та виборчої системи створюються інституційні механізми для участі громадян у формуванні політики та прийнятті рішень та передумови до розподілу влади.

Список використаних джерел:

1. Александер Дж. Власть, политика и гражданская сфера / Дж. Александер; [пер. с англ. Горностаевой]. *Социологические исследования*. 2009. № 10. С. 3–17.
2. Аркуша О. Формування образу «ідеального» українського депутата: історія і сучасність. *Український парламентаризм і політична культура суспільства* / відп. Ред. М. Литвин; Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. С. 27–69.
3. Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Харків, 1999. 288 с.
4. Баран А. В. Выборче законодательство Австрийської (Австро-Угорської) монархії (1848–1918 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 54–57.
5. Баран А.В. Лютий патент 1861 року як правова основа становлення парламентарної традиції на землях Східної Галичини у середині XIX ст. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Шості економіко-правові дискусії», 03 березня 2015 року. Матеріали наукових доповідей. Львів: «Логос», 2015. С. 12–15.
6. Бондарева Х. Опозиційна з народження. Як починалась галицька політика. Історична правда. 2012. 4 жовтня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/10/4/95807/>.
7. Гончар В. Передумови становлення парламентаризму в незалежній Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 2. С. 27–32.
8. Древаль Ю. До питання про становлення українського парламентаризму (західноукраїнський досвід). *Ефективність державного управління*. Збірник наукових праць. 2008. Вип. 14-15. С. 197–202.
9. Ермолаєв В.М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навч. посібник. Харків : Право, 2007. 280 с.
10. Зеленько Г. Політична участь як індикатор розвитку парламентаризму: специфіка України. Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017 р. 2017. С. 123–125. http://www.razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf.
11. Лінн Л.М. Галицький крайовий сейм у системі українського парламентаризму. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 2, 2017. С. 105–109.
12. Кондратюк С.В. Розвиток доктрини українського парламентаризму в Галичині в складі Австро-Угорщини. *Науковий Вісник ЛьвДУВС*. 2008. № 2. С. 70–80.
13. Парламентаризм як форма суспільного співжиття. <https://politovsita.ba.org.ua/novyny/parlamentaryzm-yak-forma-suspilnogo-spivzhyttya/>.
14. Середя В., Серода О. Політична культура українського суспільства на зламі XXI століття. Український парламентаризм і політична культура суспільства / відп. Ред. М. Литвин; Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2012. С. 8–26.
15. Шаповал В.М. Основи теорії парламентаризму: монографія. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 136 с.
16. Шварцева М.І. Становлення та розвиток Європейського парламентаризму. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 601–606.
17. Daszyk K. Austriacki Sejm Konstytucyjny doby Wiosny Ludów a nadzieje i rachuby polityczne galicyjskich Polaków. *Prace Historyczne*. 2005. Vol. 132. P. 71–97.